

УДК 347.121.1

І.В. БОНДАР

Ірина Вадимівна Бондар, кандидат юридичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ОБ'ЄКТИ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

Об'єкти особистих немайнових правовідносин відрізняються різноманітністю і залежать від характерних ознак кожного окремого виду правовідносин, зокрема, авторство на певний інтелектуальний продукт може мати абсолютний і відносний характер, коли йтиметься про порушення прав сторонніми особами або працедавцем тощо. Отже, не можемо не звернути увагу, що головною ознакою, яка характеризує особисті немайнові правовідносини, є, на нашу думку, те, з приводу чого вони виникають – особисті немайнові блага.

У правовій науці поняття особистих немайнових благ формулюється по-різному. Так, В.І. Яроцький визначає немайнові блага як невід'ємні від фізичної особи нематеріальні цінності, права на які визначають міру її можливої поведінки в особистій життєдіяльності, а також у соціальному та громадському бутті, можливість існування та здійснення яких забезпечується шляхом встановлення у цивільному законодавстві їх невичерпного переліку й комплексу засобів їх захисту на випадок порушення¹. У цьому визначенні поняття «немайнові блага» певні частини зазначеної думки суперечать одна одній, оскільки вченим була зроблена прив'язка нематеріальних цінностей до мір можливої поведінки правомочної особи, але ж загальновідомо, що «нематеріальними цінностями» законодавство наділяє всіх фізичних осіб, однак користуються вони своїми правами по-різному, і це не привід порушувати права такої особи. Тобто, у разі взаємного порушення немайнових прав особами, наприклад, образ, висловлюваних обома сторонами знайти більш винну в правопорушенні особу буде реально складно. Отже, в такому разі слід говорити, що правомочна особа спровокувала протилежну сторону до взаємного правопорушення, і закон буде не на її боці, оскільки, перейшовши межу допустимої поведінки, не варто розраховувати, що протилежна сторона буде дотримуватися немайнових прав такої особи тощо.

Уявляється, що складна формула визначення цього поняття, надана Л.В. Малюгою, мала б більш досконало розкрити його, оскільки вона розглядає немайнові блага як певні сутнісно-якісні властивості або стан особи (природні блага фізичної особи) та інші соціально вартісні властивості особи (блага соціального характеру та блага, належні особливим утворенням – юридичним особам), які визначають автономність, індивідуальність, цінність особи та забезпечують її фізичну, духовну, соціальну самодостатність та реалізованість як таку². Однак, як нам здається, кількість критеріїв для визначення сутності поняття «немайнові блага» і їх значення для особи в суспільних відносинах деякою мірою перевищують значення немайнових благ в реальних правовідносинах. Зокрема, за запропонованою схемою будемо бачити, що правопорушення призводиться до втрати «автономності, індивідуальності, цінності особи та її фізичної, духовної, соціальної самодостатності й реалізованості як такої», з чим важко погодитися. Якщо й абсолютизувати подібний стан особи у випадку порушення немайнових прав до втрати таких характерних ознак, то його слід розцінювати як такий, що оцінений суб'єктивно.

Для порівняння, більш прийнятним при визначенні особистих немайнових прав, на думку автора, буде спиратися на поняття «цінності», оскільки й філософія розглядає поняття «благо» як позитивну цінність, підкреслюючи, що це предмет або явище, що задовольняє певну людську потребу, відповідає інтересам, цілям і прагненням людей³, а не абсолютизувати немайнове право.

Перелік особистих немайнових благ людини наведено у ст. 201 ЦК. Ними, зокрема, є: здоров'я, життя; честь, гідність і ділова репутація; ім'я (найменування); авторство; свобода літературної, худож-

ньої, наукової і технічної творчості, а також інші блага, які охороняються цивільним законодавством. Відтак, очевидним є те, що особисті немайнові правовідносини виникають з приводу зазначених понять, які й мають розцінюватися як певні види благ.

Вбачається, що при аналізі у науці тих чи інших характеристик особистих немайнових благ їх досить часто ототожнюють з ознаками особистих немайнових прав. Так, наприклад, Р.О. Халфіна зазначала, що особисті права – це фактичні соціальні блага, а термін «права» в даному випадку не відповідає змісту відносин⁴. Однак, не зважаючи на те, що особисті немайнові блага та особисті немайнові права є різними правовими явищами, зокрема, права виникають з приводу благ (блага становлять об'єкт особистого немайнового права), вважаємо, що такий підхід не позбавлений свого сенсу, оскільки законодавство, крім переліку особистих немайнових благ, загалом не дає більше жодних їх суттєвих ознак, чого не можна сказати про особисті немайнові права. Відтак, особисті немайнові блага та особисті немайнові права щодо притаманних їм ознак можна характеризувати споріднено.

Задля належного дослідження проявів особистих немайнових благ у цивілістичному процесі проаналізуємо їх складові.

У науці цивільного права, виходячи зі ст. 201 ЦК, наводяться дві загальні характеристики особистих немайнових благ (які досить часто по різному називаються, але всі зводяться до їх особистості та немайновості):

а) вони нерозривно пов'язані з особою (фізичною чи юридичною), тобто не можуть бути відокремлені від суб'єкта – їх носія⁵; вони мають яскраво виражений особистий характер. Особистий характер в якості ознаки даних благ слід розуміти лише в контексті їх невіддільності, неможливості існування у відриві від суб'єкта без його згоди⁶; невідчужуваність без згоди суб'єкта⁷;

б) позбавлені майнового змісту⁸, або ж навіть потрібна неможливість речового втілення блага, відсутність майнового еквівалента та неможливість точно оцінити певне благо у грошах⁹.

На наш погляд, найбільш повну характеристику особистості як ознаки особистих немайнових прав навів Р.О. Стефанчук. На його думку, вона проявляється не стільки в їх тісному (як про це говорить ЦК), скільки в її нерозривному зв'язку із особою-носієм. При цьому невіддільність, як наслідок такої ознаки, як особистісність, слід розглядати як недопустимість відділення даної категорії прав від особи – носія незалежно і незважаючи на суб'єкта, який її ініціює: чи то за ініціативою самої фізичної особи, чи то за ініціативою інших осіб¹⁰.

У зв'язку з цим вбачається, що під особистісним характером особистих немайнових прав фізичної особи слід розуміти об'єктивне, тільки одночасно існуюче з нею та належне їй особисте немайнове благо, яке не може, за загальним правилом, переходити до інших осіб, та у більшості випадків припиняється в момент її смерті.

Наведений у ст. 201 ЦК перелік майнових благ є не вичерпний, з чим варто погодитися. Зокрема, при визначенні речей незамінними (ст. 184 ЦК) слід виділяти не тільки їх індивідуалізуючі ознаки, а й акцент робити на немайновому зв'язку речі з життям людини, яка на її створення витратила свій час, зусилля, фантазію, прожила, наприклад, в будинку, значний проміжок часу тощо. Такий немайновий зв'язок речі з життям людини надає їй праву на проживання та володіння річчю (будинком) особистісного характеру. У цьому й вбачається сутність особистісності як ознаки особистого немайнового блага та її значення для науки цивілістичного процесу, яка вивчає реалізацію особистих немайнових прав у юридичній практиці.

Так, наприклад, очевидна дискусія виникає щодо можливості спадкування особистих немайнових благ та оформлення такого спадкування у межах нотаріального процесу. Відповідь на це питання лежить у проблемі оборотоздатності особистих немайнових благ, яка в останній час знайшла своє відображення в науці цивільного права¹¹. З цією ж проблемою, а, відтак, і з ознакою особистісності особистих немайнових прав пов'язане вирішення й процесуального питання щодо можливості правонаступництва у процесі. Такі приклади показують тісний зв'язок процесуальних та матеріальних, за своїм змістом, питань та можливість досить складної дискусії щодо них.

Стосовно немайнового змісту особистих немайнових благ як ознаки останніх, то вона означає, що ці блага позбавлені майново-грошового змісту, не мають економічних характеристик, виникають з приводу духовних благ. Звичайно, як, наприклад, об'єктивно оцінити у грошах життя чи здоров'я фізичної особи як її особисте немайнове благо? Такі питання вже розглядаються в судах, але по-різному, єдиних підходів до їх вирішення не існує. Зокрема, в кримінальних справах близькі родичі померлої особи, яка загинула внаслідок злочинних дій, визнаються потерпілими особами, що деякою мірою суперечить особистому немайновому праву на життя. Таке положення мало місце і в рішенні Європейського суду з прав людини¹², що певною мірою свідчить про неоднозначність сприйняття немайнового права на життя лише як особистого.

Однак, як і з особистісністю, так і щодо цієї ознаки існує цілком обґрунтована дискусія щодо можливості окремих особистих немайнових благ мати грошову оцінку. Так, наприклад, цілком обґрунтованою на сьогодні є можливість грошової оцінки права на зображення чи права на ім'я, вони можуть бути

об'єктами цивільно-правового обороту. Як слушно зазначає з цього питання С.О. Сліпченко, різке зростання суспільної значущості нематеріальних благ привело до активного входження деяких із них до економічного товарообороту. Почала формуватися ціла група цивільних правовідносин з приводу нематеріальних благ як товарів. Таким чином, у сфері «суцього» об'єкти особистих немайнових правовідносин все частіше включаються до обороту. Відносини, в яких нематеріальні блага розглядаються як товар, як майно, активно розвиваються не лише в Україні, а й в усьому світі¹³. Зазначене свідчить про те, що і стосовно немайнового характеру особистих немайнових благ можуть виникати проблеми у цивілістичному процесі.

Зокрема, при розгляді у цивільному процесі позовів, що виникають з приводу захисту особистих немайнових прав, чи спадкових проваджень у нотаріальному процесі виникає проблема грошової оцінки блага з метою обчислення або ж судового збору, або ж державного мита чи витрат за вчинення нотаріальної дії приватним нотаріусом. Ця ж проблема вже багато років існує при розгляді справ про захист честі, гідності та ділової репутації шляхом стягнення моральної шкоди, коли заподіяні особі моральні страждання необхідно оцінити у грошовому еквіваленті.

У правовій науці вказується також і на інші ознаки особистих немайнових благ.

Так, наприклад, К.Б. Ярошенко при аналізі особистих немайнових прав зазначає, що однією з ознак таких прав є особливості їх виникнення, а саме виникнення їх у момент народження людини та припинення з її смертю¹⁴. У зв'язку з цим Н.В. Коробцова підкреслює, що помилково вважати, що всі дані блага, враховуючи їх тісний зв'язок з особистістю, виникають з моменту народження і припиняються смертю. Вони можуть виникати і припинятися як під впливом низки подій, внаслідок юридичних вчинків, так і в силу закону. Наприклад, життя, здоров'я виникають з моменту народження людини і припиняються зі смертю. А таке нематеріальне благо, як честь, формується людиною протягом усього життя, не втрачає своєї цінності та значущості після смерті особи, та залишається благом для близьких померлого, продовжуючи існувати і захищатися¹⁵.

Загалом, на наш погляд, дійсно, визначати загальною ознакою особистих немайнових благ їх виникнення у момент народження людини та припинення у зв'язку з її смертю є, ймовірно, необґрунтованим. На нашу думку, така ознака є характерною більше для тих благ, які виокремлюються у зв'язку з характеристикою людини як природної, біологічної істоти. Однак, якщо йдеться про соціальні характеристики людини, така ознака особистих немайнових благ, очевидно, для них є неприйнятною. Ті чинники, які обумовлюють соціальність людини, можуть формуватися до її народження (зокрема, абз. 2 ч. 2 ст. 25 ЦК) та існувати після її смерті. Вважаємо, що юридично ці особливості особистих немайнових благ можуть бути одним із критеріїв розмежування особистих немайнових прав на ті, що забезпечують природне існування фізичної особи, та ті, що забезпечують соціальне буття фізичної особи. Відтак, для перших є притаманним виникнення прав та відповідних їм благ в момент народження і припинення в момент смерті, а для других – моменти народження та смерті позбавлені юридичного значення у їх виникненні та існуванні.

Цілком очевидно, що основи формування об'єкта особистих немайнових правовідносин лежать у матеріальних галузях правової науки, але реалізуються в переважній більшості випадків у цивілістичному процесі. Можна стверджувати, що в цивільному праві більш концентровано звертається увага на особисті немайнові права, а інші матеріальні галузі права навіть не акцентують увагу на їх існуванні, але вони є, і їх необхідно встановлювати та забезпечувати. Найпоширеніше в сімейних відносинах правопорушення – це не сплата чоловіком аліментів, а дружина не дає можливості батьку бачитися з дитиною. Як виміряти немайнову, а точніше моральну шкоду матері, яка змушена самотужки відшукувати кошти на нормальне утримання дитини, відмовлятися від задоволення власних потреб, кар'єри, тобто від створення ділової репутації тощо, а також у адекватного батька, який в силу економічних умов у державі не завжди здатен отримати за виконану роботу стільки коштів, щоб надавати достатню допомогу власній дитині і не мати проблем в праві на побачення з нею. Як виміряти і зіставити немайнову шкоду кожного із батьків – ці та багато інших питань стосовно немайнових прав щоразу вимагають відповіді від суддів при розгляді цивільних справах, де немайнову шкоду намагаються виміряти в грошах. У переважній більшості реальних справ про стягнення аліментів і заборгованості з них, а також у справах про усунення перешкод на побачення з дитиною питання про порушення немайнового права, як правило, не ставляться.

Отже, найпершим критерієм, з точки зору визначення та реалізації немайнових прав, має бути заява від уповноваженої особи про існування відповідного права (зокрема, в питаннях спадкування таких прав) або про необхідність захисту порушеного немайнового права, а потім такі права мають ставати об'єктами особистих немайнових правовідносин та підлягають охороні й захисту.

Проаналізуємо поняття «немайнові права», які мають застосування у ст. ст. 11, 16 та 23 ЦК, де закладено загальні підходи до певних трансформацій понятійного апарату при захисті немайнового права. Так, у ст. 11 ЦК виникнення прав та обов'язків зумовлюється навіть діями, не передбаченими актами законодавства, але які, за аналогією, породжують цивільні права та обов'язки, зокрема, підста-

вами для їх виникнення може стати завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі. Однак у ст. 16 ЦК способом захисту цивільних прав та інтересів серед інших може стати відшкодування моральної (немайнової) шкоди, де фактично ототожнюється моральна шкода і немайна, але не наведено конкретних умов і способів відшкодування немайнової шкоди. Водночас у ч. 1 ст. 23 ЦК факт правопорушення пов'язується з правом на відшкодування моральної шкоди.

Але слід зазначити, що у ст. ст. 11, 16, 23 ЦК терміни «немайнова шкода», «моральна шкода» застосовуються непослідовно, виходячи із загальноприйнятого розуміння їх змісту. Термін «немайнова шкода» не може бути синонімом терміна «моральна шкода» (ст. 23 ЦК), яка відшкодовується грішми, іншим майном або у інший спосіб. Щодо іншого способу, то він хоча може і не залежати від майнового блага, яке надається, проте з метою справедливого визначення розміру відшкодування при розгляді справи сторони чи суд повинні встановити відповідність майнового блага завданій немайновій шкоді шляхом здійснення грошової оцінки такого блага.

Характерно, що говорячи про перелічені вище немайнові права законодавець не регламентує їх і, зокрема, не конкретизує певного об'єкта – вигоди або цінності, а в складних правових ситуаціях використовує спеціальну термінологію – інтерес. Зокрема, в абз. 2 ч. 2 ст. 25 ЦК йдеться про охорону саме інтересів зачатой, але ще не народженої дитини, оскільки, згідно з наявними умовами та загальними положеннями цивільного права, таку дитину не можна вважати суб'єктом права. За інших умов, природними інтересами такої дитини слід було б вважати немайнові інтереси на спокій і нормальні умови для її розвитку в утробі матері, здійснення медичного контролю за таким розвитком та створення належних умов для її народження, право на спадкування, яке передбачене ст. 1261 ЦК тощо. Законодавець у цій нормі застосовує поняття «інтерес» з метою позначення потенційного права дитини на спадкування та тієї вигоди, на яку вона має право претендувати. Тому вважаємо, що інтерес може, умовно, асоціювати зі специфічними правами або цінністю чи вигодою, які держава зобов'язалася такій дитині гарантувати.

Наведений короткий аналіз особистих немайнових правовідносин на даному етапі дослідження свідчить, що об'єктами цих правовідносин, відповідно до сучасної доктрини цивільного права, можуть стати: права, обов'язки, інтереси та блага, критерії розмежування між якими наукою та законодавством чітко не сформульовано. Тому у випадку порушення немайнового права негативним наслідком буде наявність моральної шкоди, яка має бути відшкодована. Але, на нашу думку, при порушенні немайнового права, в силу специфіки немайнових правовідносин, має бути передбачений у законі та встановлюватися у договорі чи судом немайновий обов'язок правопорушника спростувати недостовірну інформацію або принести вибачення у встановленій судом чи передбаченій договором публічній формі з компенсацією втраченої особистої немайнової вигоди. Невиконання ж такого обов'язку має призводити до накладення штрафу за невиконання рішення суду та відшкодування моральної шкоди. Тому, враховуючи складність немайнового права, об'єктивних та чітких критеріїв для визначення моральної шкоди, що зумовлюється його порушенням, не має і бути не може. Це зумовлено тим, що важливу роль у немайнових правовідносинах відіграють їх суб'єкти, які формують і наповнюють змістом ці відносини.

¹ Цивільне право: підруч.: у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, Т.І. Бегова та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасиво-Фатесвої, В.Л. Яроцького. – Х.: Право, 2011. – Т. 1. – С. 243–244.

² *Малюга Л.В.* Особисті немайнові права фізичних осіб в цивільному праві: теоретичні основи та проблеми правового забезпечення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право» / Людмила Василівна Малюга; НАН України Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2004. – С. 9.

³ *Философский энциклопедический словарь* / гл. ред.: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – С. 55; *Краткая философская энциклопедия* / ред.-сост.: Е.Ф. Губский, Г.В. Кораблева, В.А. Лутченко. – М.: Прогресс, 1994. – С. 45.

⁴ *Халфина Р.О.* Общее учение о правоотношении / Р.О. Халфина. – М.: Юрид. лит., 1974. – С. 124.

⁵ *Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / Н.С. Кузнецова, І.О. Дзера, В.М. Коссака та ін.; за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – [3-е вид., перероб. і доп.]. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – Т. 1. – С. 338.*

⁶ *Коробцова Н.В.* Нематеріальні блага як об'єкти цивільних прав / Н.В. Коробцова // *Актуальні проблеми приватного права: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 93-й річниці з дня народж. В.П. Маслова* (м. Харків, 27 лютого 2015 р.). – Х., 2015. – С. 134.

⁷ Там само.

⁸ *Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / Н.С. Кузнецова, І.О. Дзера, В.М. Коссака та ін.; за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – [3-е вид., перероб. і доп.]. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – Т. 1. – С. 338.*

⁹ *Давидова Н.О.* Особисті немайнові права: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Н.О. Давидова. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2008. – С. 27.

¹⁰ *Стефанчук Р.О.* Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): моногр. / Р.О. Стефанчук; відп. ред. Я.М. Шевченко. – Хмельницький: Вид-во Хмельницького ун-ту управління та права, 2007. – С. 122–123.

¹¹ Сліпченко С.О. Особисті немайнові правовідносини щодо оборотоздатних об'єктів : моногр. / С.О. Сліпченко. – Х. : Діса плюс, 2013. – 552 с.

¹² Рішення ЄСПЛ від 26 лютого 2015 року СПРАВА «ПРИЛУЦЬКИЙ ПРОТИ УКРАЇНИ» (CASE OF PRILUTSKIY v. UKRAINE) (Заява № 40429/08) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.old.minjust.gov.ua/file/47284.docx

¹³ Сліпченко С.О. Вказана праця. – С. 41.

¹⁴ Ярошенко К.Б. Жизнь и здоровье под охраной закона / К.Б. Ярошенко. – М. : Юрид. лит., 1990. – С. 11.

¹⁵ Коробцова Н.В. Нематеріальні блага як об'єкт цивільного права / Н.В. Коробцова // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – Вип. 5. – Том 1. – С. 120. – (Серія «Юридичні науки»).

Резюме

Бондар І.В. Об'єкти особистих немайнових правовідносин.

У статті проаналізовано поняття, зміст та основні ознаки особистих немайнових благ, що становлять об'єкт особистого немайнового права. Досліджено поняття «немайнове право» та його правову регламентацію. Проведено порівняння термінів «немайнова шкода» та «моральна шкода».

Ключові слова: особисті немайнові права, об'єкт особистого немайнового права, особисте немайнове благо, немайнова шкода, моральна шкода.

Резюме

Бондарь И.В. Объекты личных неимущественных правоотношений.

В статье проанализированы понятие, содержание и основные признаки личных неимущественных благ, составляющих объект личного неимущественного права. Исследовано понятие «неимущественное право» и его правовая регламентация. Проведено сравнение терминов «неимущественный вред» и «моральный ущерб».

Ключевые слова: личные неимущественные права, объект личного неимущественного права, личное неимущественное благо, неимущественный вред, моральный вред.

Summary

Bondar I. Objects of individual non-property legal relations.

The article analyzes the concepts, content and basic features of personal non-property benefits that make up the object of personal non-property rights. The concept of «non-property right» and its legal regulation are investigated. Comparison of the terms «non-personal injury» and «moral harm» is carried out.

Key words: personal non-property rights, object of personal non-property rights, personal non-property benefit, non-pecuniary damage, moral loss.

УДК 341.1/8

Н.В. БОНДАРЧУК, С.М. МАМЧУР

Наталія Валеріївна Бондарчук, кандидат юридичних наук, доцент, доцент Житомирського національного агроекологічного університету

Світлана Миколаївна Мамчур, студентка Житомирського національного агроекологічного університету

МЕДІАЦІЯ ТА ФАСИЛІТАЦІЯ ЯК ПОЗАСУДОВІ ЗАСОБИ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ: ПОНЯТТЯ ТА ЇХ ВІДМІННІСТЬ

Сьогодні питання, пов'язані із забезпеченням захисту прав людини і громадянина, є надзвичайно актуальними в Україні. Це обумовлено тим, що сучасний стан судового захисту у нашій державі має певні недоліки, зокрема: мінливість національної судової практики, а також недосконалість правового захисту в цілому.

Окрім цього, важливість даного дослідження обґрунтовується й іншим аспектом. Так, виходячи із статистичних даних, показник звернень громадян до суду є дуже високим. Через це завантаженість суддів досить значна, адже на одного суддю припадає вдвічі більша кількість справ порівняно з минулим роком. Тому постала нагальна потреба вирішити питання щодо здійснення «розвантаження» суддів. Саме тут і приходиться на допомогу медіація та фасилітація.